

В. В. Нонік, проректор з науково-педагогічної роботи,
юридичних та соціальних питань Житомирського
державного технологічного університету

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ТА ШЛЯХИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ

Визначено передумови виникнення тіньової економіки. Систематизовано причини утворення тіньової економіки. Проаналізовано тенденції та особливості розвитку тіньової економіки в Україні. Узагальнено теоретичні та прикладні аспекти протидії тіньовій економіці.

Ключові слова: тіньова економіка; протидія мінізації економічних відносин; тіньова економічна діяльність; тіньові процеси; рівень тіньової економіки; концепція протидії тіньовій економічній діяльності.

The preconditions for the emergence and wide spreading of such a socio-economic phenomenon as the shadow economy are determined. The causes of the formation of the shadow economy and its destructive consequences are systematized. It is stated that the shadow economy is formed because of the existence of conditions in which there is the state of needs, motivation and possibilities to hide own economic activity from the controlling institutions. It is proved that the existence of the shadow economy is the result of the persistent nonconformity of the certain spheres and types of economic activity with the existing legal and moral institutions. Systemically presents the reasons for the existence of the shadow economy, which are divided into 4 main groups: socio-economic, political, legal, and moral. The main features of the shadow economy and shadow economic relations are outlined. A grouping of socio-economic consequences of the shadow economy has been carried out. The factors determining the growth of the shadow economy in Ukraine are determined.

It is proved that further shadowing of the economy, its rooting in the society and national culture leads to a mass violation of the rule of law principle, macroeconomic imbalances and structural deformations of socioeconomic development, which leads to threats to the national interests of the country and national security in the economic sphere. This necessitates the development of a concept of counteraction to shadow economic activity and the appropriate ways and means of de-shadowing of the economy.

It is determined that during the implementing a complex of measures to counter shadow economic activity, it should be taken into account that the priority of the concept of de-shadow economy of Ukraine is to accelerate the country's economic development, improve the business environment, identify reserves for replenishing budget funds and prevent the marginalization of the whole socio-economic structure.

The priority measures for limitation of the scale of the shadow economy are represented systemically. These are providing clarity, clearness and unambiguous legal standards; realization of a large-scale tax reform on the basis of the establishment of optimal taxes, implementation of preventive measures against avoidance of payment, fixing of requirements for mandatory justification of sources of origin of funds when purchasing such goods, the value of which exceeds a predetermined amount (housing, land, vehicles and luxury items) and control their authenticity; increasing responsibility for avoidance of tax and insurance premiums, increasing tax culture and literacy of the population; conducting judicial reform in accordance with EU norms; eliminating

© В. В. Нонік, 2017

of the institutional and administrative barriers to doing business and improving the regulatory environment; the creation of mechanisms for the reliable protection of property rights, including intellectual, which will make it impossible for its raider hijacking, will reduce the risks of innovations and stimulate the subjects to search for opportunities for their own development; the formation of the control services' system and highly skilled staff for a new system of public administration.

Key words: shadow economy; counteraction the shadowing of economic relations; shadow economic activity; shadow processes; level of shadow economy; concept of counteraction to shadow economic activity.

Постановка проблеми. Тіньові економічні процеси існують у всіх країнах світу, але основні відмінності полягають в їх обсягах, наслідках, стану соціально-правового контролю, регуляторній діяльності держави, методично-інструментарному забезпеченні та ефективності реалізації державних стратегій і програм щодо боротьби з тіньовою економічною діяльністю і, як наслідок, рівня показників якості життя населення.

Масштабне поширення такого соціально-економічного явища, як тіньова економіка, що відбувається нині в Україні, та його деструктивні наслідки потребують глибоких комплексних наукових досліджень, спрямованих на розробку і впровадження механізмів державної протидії їх розвитку. Всебічно досліджуючи різні теоретичні аспекти проблем тіньової економіки, мотиви та причини виникнення, її роль і місце в сучасному ринковому господарстві, науковці формулюють власні аналітичні оцінки і висновки, пропонують певні шляхи та способи виявлення тіньових економічних явищ та неконтрольованого суспільством виробництва, розподілу, обміну та споживання товарно-матеріальних цінностей та послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу проблем тіньової економіки присвячено праці вітчизняних учених: М. Азарова, В. Білоуса, А. Бодюка, З. Варналія, П. Гайдюка, О. Засанської, Н. Зверькової, В. Зянько, О. Лопатіна, І. Мазура, В. Мотрікова, П. Мельника, Д. Муляка, С. Павленка, В. Поповича, В. Предборського, Ю. Прилипка, А. Савченка, О. Турчинова, Ю. Харазішвілі, О. Шарікової, В. Шелест та ін. Але, на жаль, економічні реалії сьогодення свідчать про поширення обсягів тіньового сектора економіки України за межі порогових значень, що зумовлює необхідність критичного аналізу причин появи тіньових економічних відносин у трансформаційних економіках, розробку інструментарію обмеження їх негативного впливу, впровадження комплексу заходів економічного і правового характеру щодо обмеження обсягів тіньової економіки та реформування системи відносин, що здійснюється в економічній сфері між державою, роботодавцями та найманими працівниками.

Мета статті – узагальнення науково-прикладних підходів щодо визначення шляхів детінізації економічних відносин в умовах системної кризи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Однією з гострих проблем розвитку економічних систем у світі є зростання тіньової економічної активності, яка охоплює майже всі галузі економіки і має деструктивний вплив на економічний базис країни, знижує рівень правопорядку та добробуту населення, деформує суспільні цінності та моральні норми. Вона являє собою загрозу ринковим та політичним трансформаціям, які здійснюються в багатьох державах, у тому числі в Україні.

Активізація тіньової економічної діяльності припадає на кризові та переломні моменти в національних економіках та у періоди дискредитації державних соціально-економічних систем.

Під тіньовою економікою розуміють таку господарську діяльність, яка не контролюється державою і не відображається в офіційній статистиці. Тіньова (неформальна, прихована) економіка – це реальність світового і вітчизняного господарства, яка охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства. Її частка в ВВП різних країн, за наявними оцінками, становить від 5–10 % до 50–60 % [1, 336].

Україна входить у топ-5 країн з найбільшою тіньовою економікою. Про це свідчить дослідження міжнародної Асоціації дипломованих сертифікованих бухгалтерів (ACCA), присвячене оцінюванню та прогнозу розвитку глобальної тіньової економіки. Згідно з дослідженням, в якому зазначено 28 країн, обсяг тіньової економіки в Україні у 2016 р. становить 1 трлн 95,3 млрд грн, або 45,96 % від ВВП країни, який становить 2,38 трлн грн [2].

Лідером за найвищим показником тіньової економіки є Азербайджан (67,04 %), на другому місці Нігерія (48,37 %), Україна третя. Також високий показник у Російській Федерації (39,07 %), Шрі-Ланки (37,76 %), Бразилії (34,76 %) та Пакистану (31,78 %) (рис. 1). Водночас найнижчий показник у США, Японії та Китаю (7,78 %, 10,08 % та 10,15 % відповідно).

Тіньова економіка утворюється через існування умов, за яких виникає потреба, мотивованість та можливість вигідно приховувати свою економічну діяльність від широкого кола осіб. Масштаб приховування може бути різним – від приховування самого існування фірми до приховування окремих угод або певних активів.

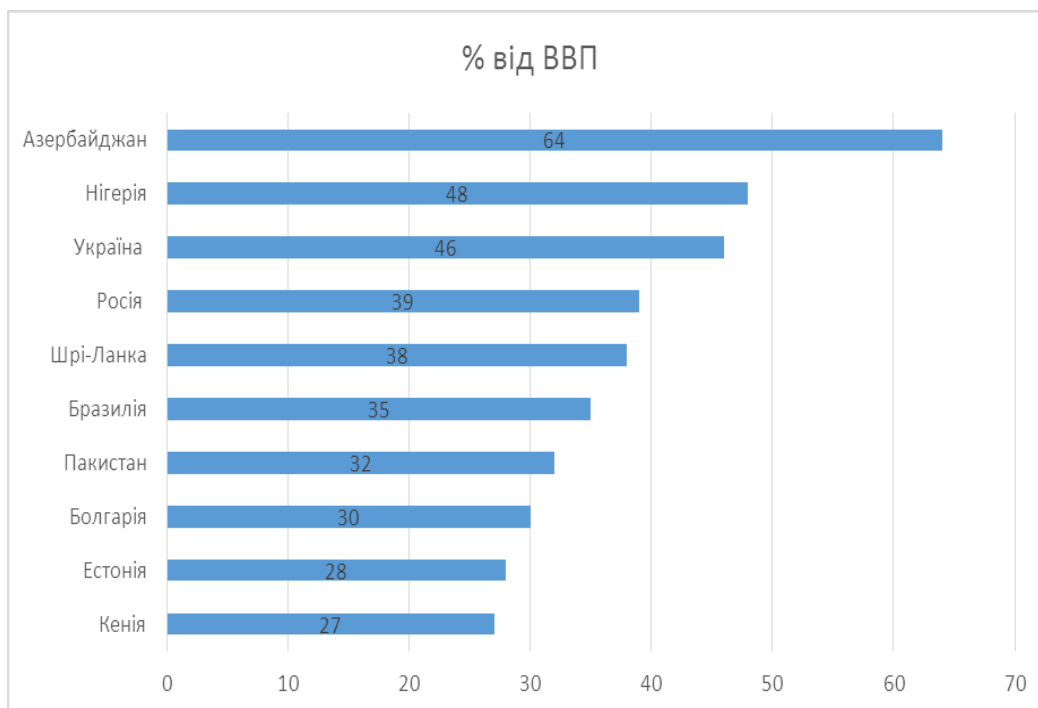

Рис. 1. Рейтинг країн за рівнем тіньової економіки

Джерело: за даними [3].

Існування тіньової економіки є результатом стійкої невідповідності певних сфер і видів економічної діяльності чинним правовим і моральним інститутам. Основою такого положення є прагнення окремих членів суспільства привласнити дохід, прихований ними від оподаткування. Рівень розвитку даної причини обумовлений дією як економічних чинників (наприклад, високий рівень оподаткування, що стимулює приховування частини доходу), так і морально-етичних, що відображають стан правової культури, дотримання громадянами етичних норм тощо.

Так, причини появи тіньової економіки поділяють на 4 основні групи, а саме:

1) *соціально-економічні*, де ключовою економічною причиною є стан національної економіки. Закономірністю стає тенденція збільшення тінізації економіки під час кризових явищ, що супроводжуються недосконалістю системи державного управління, податкової та банківської систем країни тощо.

У більшості випадків до переходу своєї діяльності в тіньове русло людину спонукає занижений рівень доходів. Тож одним зі шляхів його збільшення є приховування доходів або пошук іншого виду діяльності – нелегального (саме нелегальна економічна діяльність дає змогу отримувати надприбутки). Також до цього спонукають соціальна несправедливість і нерівномірність доходів населення.

2) *Політичні*, а саме: нездатність країни проводити державну політику, спрямовану на створення сприятливих умов для здійснення легальної економічної діяльності за допомогою насамперед непрямих методів регулювання, неякісне виконання соціальної функції держави, покликаної забезпечити ефективну зайнятість працездатного населення і соціальний захист певних його верств. Отже, загострення суперечностей між державою та суспільством призводить до “фіаско” держави. Кризові явища в системі державного управління, політична нестабільність провокують суб’єктів економічної діяльності до приховування своїх доходів. Бюрократія, “паперова тяганина”, корумпованість влади – рушійні сили тінізації економіки, в якій задіяні державні службовці від найнижчих до найвищих рангів.

3) *Правові*. Як відомо, будь-яка економічна система розвивається відповідно до об’єктивних економічних законів, сутність і механізм яких відображено в певних нормах, що регламентують і впорядковують економічну діяльність. Через об’єктивний процес економічного розвитку, що відбувається постійно і безперервно, для пізнання і суб’єктивного відображення якого в нормативно-правових актах потрібен певний час, тож між об’єктивною економічною реальністю та її суб’єктивним відображенням завжди існуватиме певний часовий проміжок, що викликає в кожний конкретний момент часу невідповідність економічної та правової систем. Прогалини ж у законодавстві дають змогу використати цей недолік, здійснивши на практиці неофіційну чи незаконну діяльність, тому рівень тінізації та корупції в країнах із таким законодавством високий. Проблемаю також є незначна відповідальність за скоєння як дрібних правопорушень, так і економічних злочинів, ухилення від сплати податків.

4) *Морально-етичні* – це наше ставлення до тіньової діяльності. Якщо в країнах із розвинутою демократією суспільство засуджує таку діяльність, то в нашій країні вона виглядає цілком нормальним явищем, що свідчить про те, що тіньова економіка і проблеми, пов’язані з нею, мають загальнодержавний характер.

За іншим підходом з позиції виконання функції щодо реалізації державної регуляторної політики та державної політики з питань розвитку підприємництва Міністерством економічного розвитку і торгівлі України визначено такі основні причини появи тіньової економіки (рис. 2).

Основні властивості тіньової економіки [4, 227]:

– загальність. Тіньову економіку має будь-яка держава незалежно від ступеня розвитку суспільних відносин та соціально-економічного устрою, але масштабність і поширеність її досить різні. Вони залежать від наявності суперечностей між об’єктивними законами економіки та їх відображенням у правових нормах, а також від рівня виконання контрольної та правоохоронної функції органів влади;

– цілісність, а саме: тіньова економіка є сукупністю негативних ознак певних видів економічної діяльності або економічних відносин;

– рівновага критеріїв взаємодії суб’єктів господарювання та інститутів держави і суспільства;

- структурність, що має наявність стійких зв'язків і відносин усередині тіньової економіки, які забезпечують її цілісність, а також здатність до збереження її основних властивостей щодо різних внутрішніх і зовнішніх змін;
 - ієрархічність, а саме наявність ієрархічної структури тіньової економіки, яка характеризується безліччю зв'язків між її компонентами, найбільш характерними для яких є зв'язки з координації і субординації, тому тіньова економіка не тільки ієрархічна, але й мережева структура;
 - самоорганізація і безперервний розвиток, що мають органічне включення в світові економічні зв'язки. Тіньова економіка в найкоротші терміни пристосовується до зовнішніх впливів (держави та її правоохоронних, контрольних, фінансових, наглядових та інших органів), безперервно розвивається і відповідно до загальних економічних принципів знаходиться в гармонійній рівновазі з середовищем функціонування;
 - цілеспрямованість і наявність універсальних механізмів функціонування, які полягають у спільності типових прийомів і способів;
 - досягнення цілей функціонування, що особливо стосується до найбільш небезпечного сектора тіньової економіки – нелегального (кримінального);
 - наявність 2 протилежних основ – конструктивної та деструктивної. Конструктивною основою в тіньовій економіці є продуктивний сектор, а її деструктивна основа – кримінальний сектор.
- Відповідно до методики ООН тіньова економіка має такі види діяльності [5, 67]:
- прихована: законодавчо дозволена, але офіційно не відображена (повністю або частково) діяльність у рамках формалізованих структур і процедур;
 - неформальна: законодавчо дозволена, але не відображена діяльність неформальних структур або діяльність поза формалізованих процедур і відносин;
 - нелегальна: законодавчо заборонена або та, що не має спеціального дозволу, прихована (формальна і неформальна) діяльність (кримінальна та інша протиправна діяльність).

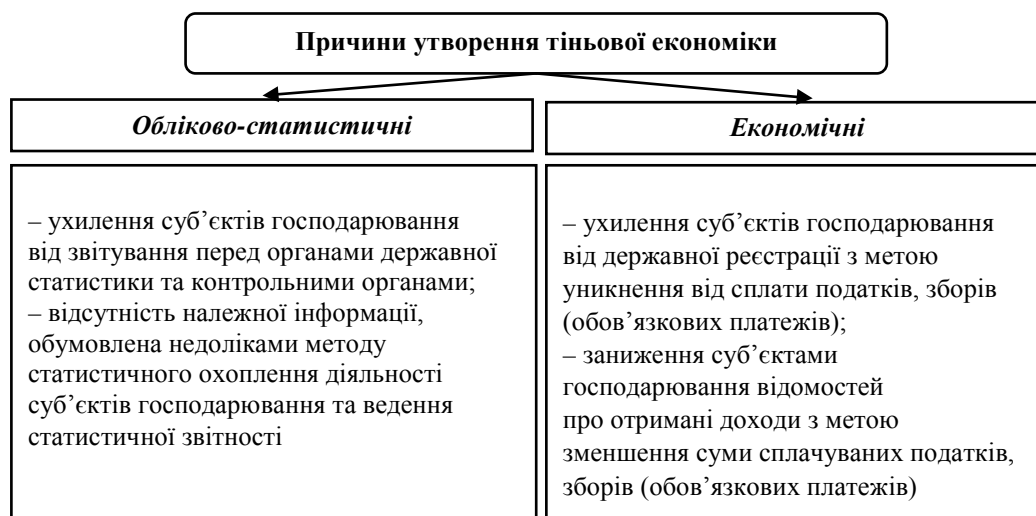

Рис. 2. Причини утворення тіньової економіки

Рис. 3. Класифікація видів тіньової економіки
Джерело: за даними [5].

Якщо “прихована” та “неформальна” тіньова економіка являє собою процес виробництва товарів і послуг, то “нелегальна” (кримінальна) являє собою лише перерозподіл раніше створеного продукту. Даний вид тіньової економіки у суспільній свідомості формує сумніви щодо спроможності владних інституцій, насамперед правоохоронних органів повноцінно виконувати свої функції – гарантувати безпечну життєдіяльність, захищати особистість та майно громадян.

Практично тіньова економіка є частиною економічної системи, без якої сама система не може відтворюватися. Для системи тіньових економічних відносин характерні такі ознаки [6, 99]:

- значна роль неформальних і неправових відносин;
- велика питома вага тіньової економіки;
- широке поширення корупції в системі державного управління;
- недостатня ефективність правової системи;
- виникнення у сфері економіки тіньових фінансових груп, які являють собою владно-господарські структури, що мають як покровителів представників різних органів державної влади;
- перерозподіл національного доходу на користь паразитичного споживання;
- зростання доходів тіньових структур супроводжується розгортанням невиробничих складників, що обслуговують тіньову економіку;
- вивезення значної частини капіталу за кордон.

Вплив тіньової економіки на соціально-економічне становище держави представлено на рис. 4.

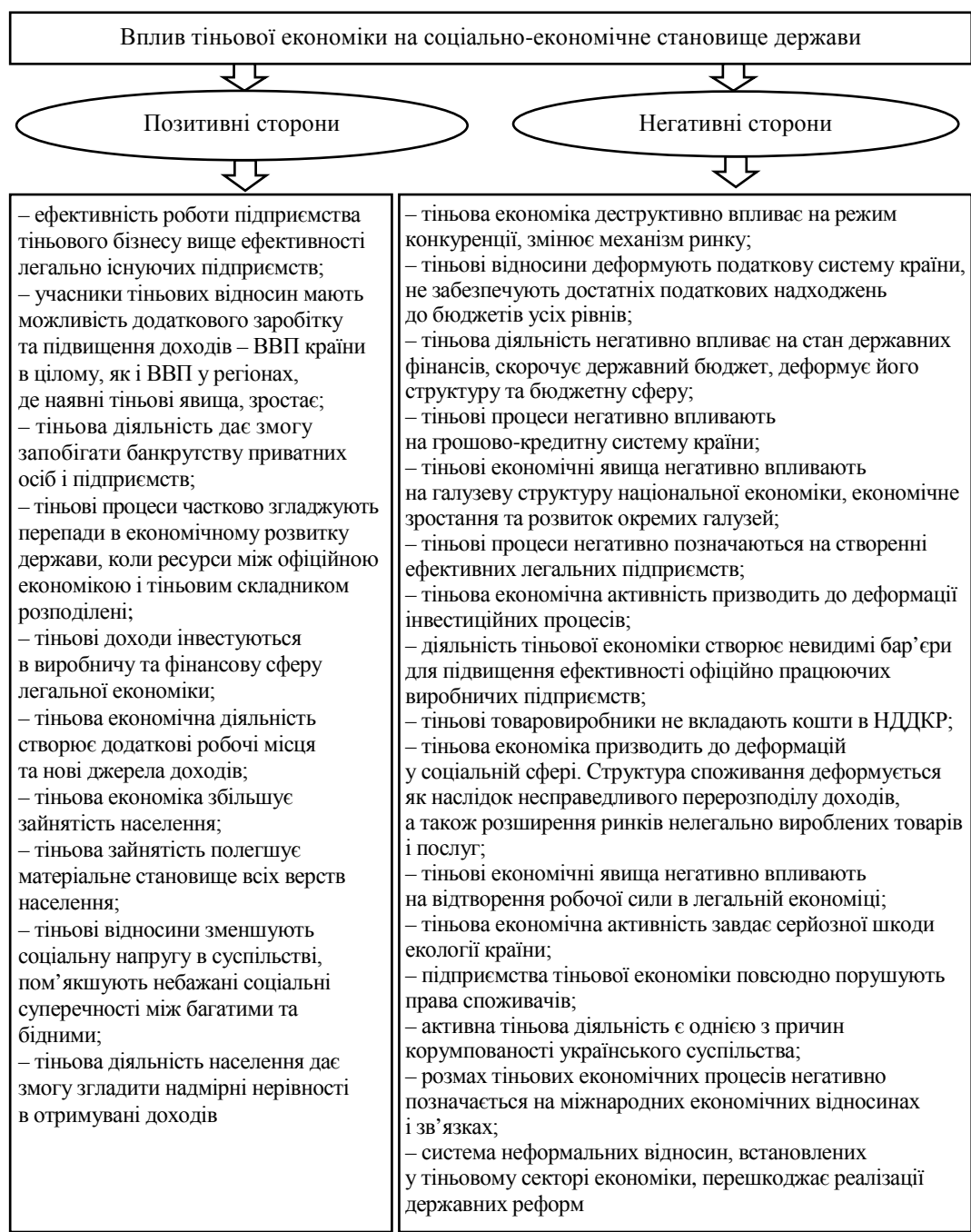

Рис. 4. Вплив тіньової економіки на соціально-економічне становище держави

Відповідно до наведених впливів (рис. 4), слід наголосити, що соціально-економічні наслідки тіньової економіки мають більш негативні наслідки, ніж позитивні.

Тож, виключивши кримінальний сектор, можна говорити про деякі позитивні моменти тіньової економіки, а саме: задоволення купівельного попиту, коли держава та легальні економічні суб'єкти з тієї чи іншої причини не можуть надати необхідні послуги і товари, а також їх надають суб'єкти тіньової економічної діяльності); підтримка виробництва в кризовий період.

Водночас до негативних соціально-економічних наслідків тіньової економіки належать:

– зменшення дохідної бази бюджетів усіх рівнів через несплату податків, штрафів, зборів;

– зростання злочинності, корумпованості в системі державної служби та органів управління;

– виключення інвестиційного розвитку (суб'єкти тіньової економічної діяльності не вкладають гроші в розвиток наукомісткого виробництва);

– створення диспропорцій в структурі економіки (тіньова економіка розвивається більше у сфері послуг і торгово-посередницькій сфері, а не у галузі виробництва);

– негативний вплив на інфляційні процеси надають фіктивні гроші та доходи від акумулювання фіктивних безготівкових коштів;

– моральне і фізичне розкладання суспільства (підпільні виробництва харчової промисловості досить часто порушують стандарти якості, що негативно позначається на здоров'ї населення і становищі навколишнього середовища).

Головна мета тіньової економічної діяльності – отримання доходів, які неможливо мати, дотримуючись вимог чинного законодавства країни. Це і є форма вирішення суперечностей між інтересами держави й окремими суб'єктами ринку, які не мають можливості реалізувати свої інтереси в процесі легальної економічної діяльності або не бажають це робити. Основний конфлікт і поява активної тіньової діяльності виникає на стадії становлення відносин між юридичними і фізичними особами з державою. Багато вчених вважають, що наявність тіньової сфери стає індикатором неефективної економічної політики державних органів і надмірного регулювання. Крім того, виникнення тіньових процесів є реакцією агентів, надмірно обтяжених державою і схильних до опортунізму.

Зростання обсягів тіньової економіки в Україні обумовлено такими чинниками:

– затяжна соціально-економічна криза в країні та недоліки в політиці ринкового реформування;

– діяльність криміногенної банківської системи та наявність позабанківського грошового обігу;

– складність і хаотичність реформування податкової системи;

– недосконалість чинного законодавства у сфері забезпечення національної безпеки;

– суперечливість законодавчої та нормативно-розпорядчої бази в окремих секторах, що обумовлює низький рівень економічної свободи (Україна у 2016 р. в рейтинговій оцінці Індексу економічної свободи посіла 162-ге місце з-поміж 178 країн світу і визнана країною з невеликою економікою – 46,8 балів зі 100 можливих, що є найнижчим показником серед 43 європейських країн [3]);

– несприятливі умови для ведення бізнесу в країні (за даними рейтингу глобального індексу конкурентоспроможності у 2016–2017 рр. Україна посіла 85-те місце серед 137 країн світу, втративши 6 позицій порівняно з минулими роками. Це відбулось за рахунок: недостатнього захисту прав на рухому та нерухому власність, ураховуючи права на фінансові

активи; погіршення позицій у розвитку фінансового ринку; нестабільності банківської системи; зниження кредитного рейтингу країни; зростання державного боргу; зменшення захисту національних інвесторів; загострення необхідності у професійному менеджменті; нездатністю країни втримати “таланти”, адже в останні роки зростає кількість емігрантів-науковців, що призводить до зниження інтелектуального потенціалу України; відсутності державного стимулювання зайнятості; зниження впливу бізнесу на умови прямого іноземного інвестування, що пов’язано з браком дієвих важелів співпраці держави та приватного сектора в інвестиційній політиці – державна система не враховує інтересів бізнесу; зростання впливу оподаткування на інвестиційне стимулювання спричинено відсутністю податкових пільг та неефективністю спеціальних економічних зон – податки виконують тільки фіскальну функцію, а не стимульну; зменшення захисту інтелектуальних прав, що зумовлено порушенням прав інтелектуальної власності; зниження позицій у розвитку бізнесу; відсутністю механізмів стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва, а саме: тиск на малий та середній бізнес податковими перевітками; погіршення якості інфраструктури: доріг, залізничного, морського та авіатранспорту. Не реалізовано Транспортну стратегію країни на період до 2020 р., яка була ухвалена ще у 2010 р.). Водночас Україна покращила свої позиції у вищій освіті, результат якої – збільшення кількості фахівців із вищою освітою [8];

– високий рівень монополізації внутрішнього ринку (за даними Антимонопольного комітету у 2016 р. із загального обсягу реалізованої продукції в Україні лише 42,7 % її продукції реалізовувалося на ринках із конкурентною структурою. Найбільш монополізовані окремі галузі паливно-енергетичного комплексу, галузі транспорту та зв’язку, житлово-комунального господарства);

– існування організованої економічної злочинності, корупції в органах державної влади та місцевого самоврядування (за рівнем корупції Україна посіла у 2016 р. 144-те місце серед 177 держав, стабільно залишаючись у групі “підвищеного ризику” разом із Камеруном, Іраном, Нігерією, Центральною Африканською Республікою та Папуа Новою Гвінеєю);

– неефективне функціонування організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства та контрольних органів у сфері економічної діяльності;

– неефективне функціонування судової та правоохоронної системи;

– цілеспрямована діяльність злочинного світу, яка переслідує у сфері економіки свої специфічні корпоративні інтереси;

– нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин і сформулювати цивілізовану соціально-орієнтовану ринкову господарську систему;

– правовий нігілізм у суспільстві – ірраціональне відсторонення держави від публічно-правового регулювання економічних відносин в умовах становлення ринку;

– невідповідність населення та суб’єктів господарювання до цивілізованої діяльності в умовах формування ринкових відносин;

– масове культивування “тіньових явищ”, психології всездозволеності та домінування тіньової моралі у суспільстві;

– продовження військового конфлікту на сході України.

Отже, фінансова дестабілізація, дефіцит платіжного балансу, зростання збитковості підприємств, інфляційні процеси та нестабільність національної грошової одиниці, популізм в органах влади та втрата довіри до неї призвели до рекордного показника рівня тіньової економіки в Україні (рис. 5).

Подальша тінізація економічних відносин, їх вкоріненість у соціум та національну культуру зумовлює масове порушення принципу верховенства права, створює макроекономічні диспропорції та структурні деформації у суспільно-економічному розвитку, що призводить до виникнення загроз національним інтересам країни й національній безпеці в економічній сфері.

Механізми державного управління

Це зумовлює об'єктивну необхідність розробки концепції протидії тіньовій економічній діяльності та відповідної реалізації шляхів і способів детінізації економіки (рис. 6).

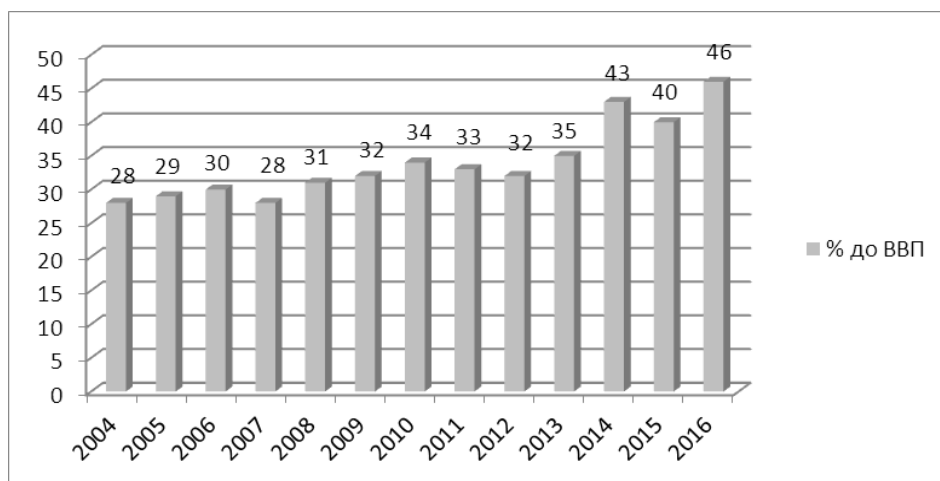

Рис. 5. Динаміка змін інтегрального показника рівня тіньової економіки в Україні (% від обсягу офіційного ВВП)

Рис. 6. Етапи впровадження державної концепції протидії тіньовій економічній діяльності
Джерело: систематизовано автором.

Під час впровадження комплексу заходів протидії тіньовій економічній діяльності слід врахувати, що пріоритетом концепції детінізації економіки України є прискорення економічного розвитку країни, покращання бізнес-середовища, виявлення резервів поповнення бюджетних коштів і запобігання маргіналізації всієї соціально-економічної структури.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Тінізація економіки має глибоке підґрунтя і міцне коріння, тому для розв'язання складної проблеми обмеження її масштабів першочерговими є такі заходи: забезпечення чіткості, зрозумілості та однозначності правових норм; здійснення масштабної податкової реформи на основі встановлення оптимальних податків; упровадження превентивних заходів щодо ухилення від їх сплати, закріплення вимог щодо обов'язкового обґрунтування джерел походження грошових коштів під час купівлі товарів, вартість яких перевищує певну заздалегідь визначену суму (житло, земельні ділянки, транспортні засоби і предмети розкоші) та контроль їх достовірності; посилення відповідальності за ухилення від сплати податків і страхових внесків, підвищення податкової культури та грамотності населення; проведення судової реформи відповідно до норм ЄС; ліквідація інституційних та адміністративних перешкод ведення бізнесу та вдосконалення регуляторних механізмів; створення механізмів надійного захисту прав власності, в тому числі інтелектуальної, що унеможливує рейдерські захоплення, дасть змогу зменшити ризики інноваційної діяльності та стимулює суб'єктів до пошуку можливостей власного розвитку; формування системи контрольних служб та якісного кадрового забезпечення нової системи державного управління.

Список використаних джерел:

1. Кокин А. С. Теневая экономика в мировом экономическом пространстве / А. С. Кокин, О. В. Яснев, В. Н. Яснев // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2014. – № 1 (1). – С. 333–337.
2. Офіційний сайт Інформаційного видання “РБК-Україна” / Україна потрапила в топ-5 країн з найбільшою тіньовою економікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.rbc.ua/ukr/news/ukraina-popala-top-5-stran-krupneyshey-tenevoy-1498836744.html>
3. Офіційний сайт Асоціації дипломованих сертифікованих бухгалтерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.accaglobal.com/ubcs/en.html>
4. Нуштаев И. В. Теневая экономика и коррупция как угрозы экономической безопасности национального хозяйства России / И. В. Нуштаев // Социально-экономические явления и процессы. – 2011. – № 12 (34). – С. 226–230.
5. Экономическая безопасность. Производство – финансы – банки / под ред. В. К. Сенчагова. – М., 1998. – 618 с.
6. Хрипков М. П. Теневая экономика и коррупция / М. П. Хрипков // Вестник финансового университета. – 2013. – № 2. – С. 98–103.
7. Офіційний сайт Антимонопольного комітету України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/index>
8. Топ-10 причин, чому Україна опустилась у глобальному рейтингу конкурентоспроможності [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Інформаційного видання “Хвиля”. – Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/economics/top-10-prichin-chomu-ukrayina-opustilas-v-globalnomu-reytingu-konkurentospromozhnosti.html>